

KISS JENŐ

Gondolatok a magyar nyelv helyzetéről

Ha nyelvről van szó, az embereket általában nem elméleti és nem is nyelvszerkeztani kérdések foglalkoztatják, hanem a saját maguk és nyelvközösségük életét érintő, tehát elsősorban anyanyelvüknek a használatával, helyzetével, változásával, a jövőbeli kilátásokkal összefüggő kérdések. A nyelv majdnem mindenki számára elsősorban persze az anyanyelvet jelenti: azt a nyelvet, amelyet kisgyermekként sajátít el, s a legbiztosabban birtokol, s amelyhez ezer értelmi és érzelmi szál köti. Igen, költői tollra kívánczik az a csodálatos gazdagság, ami – nélkülözhetetlen gyakorlati hasznosságával és élményt, esztétikai gyönyört is nyújtani képes lehetőségeivel – maga az emberi nyelv. Poéták tucatjai adóztak lírai vallomásokkal minden korban az emberiség eme különleges adottságának és eszközének. Kazinczy szerint például „A nyelv olyan, mint az ég íve a maga egymásba futó színeinek gyönyörű játékával”.

Bármennyire is csábító volna elmélyednünk a nyelvek, illetőleg anyanyelvünk szépségének vonzó világában, ezúttal a tényszerű megközelítésmód prózai megállapításai következnek. Az objektivitás vagy az arra való törekvés kötelező szakmai elvárás. Magam is így szólok a magyar nyelvről, helyzetének vizsgálatára helyezve a hangsúlyt.

Minden nyelv sorsát elsősorban anyanyelvi közössége sorsának alakulása határozza meg. A magyar nyelvét a magyar nyelvközösségé. Axióma az is, hogy csak sikeres közösségek nyelve sikeres. Mindannyian érzékelhetjük a globalizációs folyamatok erősödését, a gyorsan zajló kultúraváltás számos következményét, a Magyarország és a magyarság előtt álló, közvetlenül az európai uniós csatlakozással összefüggő, válaszra váró kihívásokat. Keveset tudunk azonban arról, hogy bizony nyelvi kérdések is egyre inkább közbeszéd tárgyai Európa-szerte. 2001-ben volt „A nyelvek éve”, s végeztek egy fölmérést „Az európaiak és a nyelvek” címmel. Az egyik kérdés – érzélve a sokak számára időszerű gondot – az volt, vajon veszélyezteti-e az Európai Unió bővítése a megkérdozettek anyanyelvét. A válaszadók 68%-a igennel válaszolt, pedig közöttük voltak a francia és német anyanyelvűek is! A legpesszimistábbnak a finnek és a görögök mutatkoztak a maguk 90%-os szavazati arányával. Meglepőnek tetszhet a spanyolok 74%-os szavazati aránya. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, ha a hazai fölmérések is hasonló vélekedéseket tükröznek. Természetes az emberek szóban forgó nyelvi érzékenysége, hiszen a nagy társadalmi átalakulások, a kultúraváltások érintik a nyelvek helyzetét, a nyelvhasználatot és a beszélők nyelvi mentalitását is. Számos vélemény megfogalmazódik külhonban és nálunk egyaránt. Ezekben bizony sok a – külön-

böző előjelű és érzelmi töltésű – retorika, s nem kevés a pontatlan ismereteken nyugvó, ám igazságként talált feltételezés. Egyesek előbb-utóbb várható nyelvhalált vizionálnak, mások szerint a standardizált nyelveket semmi sem veszélyezteti. Vannak, akik nyelvromlást emlegetnek, vannak, akik szerint tudatos beavatkozásokkal kell és lehet megmenteni, megtartani a kevésbé használt nyelveket, míg mások szerint efféle beavatkozásoknak nincs értelme, mondván: a nyelvek életébe mesterségesen nem is lehet beavatkozni. A sort folytathatnám.

Egyetemi oktatói tapasztalataim is annak megfogalmazására készítetnek, hogy anyanyelvünket illetően is tájékozatlanságunknak és illúzióknak vagyunk a rabjai. Különösen ami a kisebbségi magyarokat és nyelvhasználatukat illeti. Magyarországon az elmúlt rendszerben több nemzedék is úgy nőtt föl, hogy az iskolában csak kivételesen értesülhetett a kisebbségi magyarok létszámáról, sorsáról, nyelvi gondjairól. A kort jellemző dokumentumként idézem Illyés Gyula sorait: „A Hetvenhét magyar népmese azért nem jelenhetett meg új kiadásban, mert az utószóban egy mondat így kezdődik: A tizennégy milliós magyarság... Ezt ma irredentizmusnak érzik, s mondják. Magyarországon, magyarok. Sőt a magyarság szellemi vezetői!” (*Naplójegyzetek*. Budapest, 1959, I, 25). Péntek János kolozsvári professzor könyvének találó címét kölcsönvéve bizony *Az anyanyelv mítosza és valósága* megkerülhetetlen kérdés: mi mítosz és mi valóság abból, amit anyanyelvünkkel kapcsolatban tudunk, vélünk? Minthogy pedig az illúziók kergetése és a tájékozatlanság csak negatív következményekkel jár az egyén és a közösség számára is, elemi érdekünk, hogy tudomást vegyünk a tényekről. Sütő András 1973-ban azt írta – s volt oka rá –, hogy „Az idő kétségtelenül azoknak kedvez, akiknek elméjét-fülét benőtte a bozót. Élni kell, nem emlékezni” (*Péntek asszony kastélyában. Istenek és falovacsokák*. Bukarest, 1973, Kriterion, 186). Az értelmiségnek, a szellem embereinek, a tudomány művelőinek azonban kötelességük a hiteles ismeretek terjesztése, az emlékezés és emlékeztetés is. Ez azt jelenti, hogy a felelős együttgondolkodás jegyében igazat kell szólnunk akkor is, ha nem tehetünk eleget – egyébiránt jó szándékú – olvasói vagy hallgatói elvárásoknak, reményeknek.

Két nyelvtudományi axióma következik. Az egyik: a nyelvek között szerkezetanni minőség tekintetében nincs különbség. Ez azt jelenti, hogy a nyelvek nem értékekben, hanem helyzetükből fakadó lehetőségeikben különböznek egymástól. A másik: a nyelvek sorsa az őket hordozó közösségek sorsától s nem nyelvrendszer-tani tényezőktől függ. Ebből az következik, hogy a nyelvközösségek életében bekövetkező bizonyos változások hoznak változásokat a nyelvek helyzetében, s ezek a változások hatnak ki előbb a nyelvhasználatra, a beszélők nyelvi kompetenciájára, szemléletére, majd áttételesen a nyelvre magára is.

A közgazdaságtani szemléletű nyelvhasználat-vizsgálat abból indul ki, hogy a nyelvek élete a globális nyelvi piacon zajlik, ahol minden nyelv – sajátos áruként – a piaci verseny része. A racionális választások elméletéből és a jóléti gazdaságtan tanaiból kiindulva még világosabb az a jól ismert tény, hogy a globális nyelvpiacon egyenlőtlen csereviszonyok uralkodnak, s hogy ezek szabják meg a nyelvek piaci, azaz egymáshoz viszonyított használati értékét. Láttuk: sikeres

nyelve csak sikeres közösségeknek lehet. A nemzetközi nyelveket kelendő, elterjedt áruvá gazdaságilag, katonailag stb. sikeres, másokkal szemben fölényben levő közösségek hódításai, uralma, gyarmatosításai tették. (A hódításoknak is megvannak természetesen a feltételei, mennyiségi és minőségi egyaránt: embertömeg, technika, szervezethez, politikai ügyesség stb.) A kis nyelvek természetes módon ki vannak téve a nagyok hatásának. Ma elsősorban a világnyelv, az angol hatalmas presztízse tart nyomás alatt minden más nyelvet. A velük mint anyanyelvekkel való tudatos törődésnek régi, részben a humanizmusra visszamenő hagyománya van a legtöbb európai nyelv esetében (ezek közé tartozik a magyar is). Napjainkban ez két feladatkört jelent. Egyrészt versenyképességük megtartását (a szükséges területeken tudatos fejlesztéssel), másrészt belső nyelvhasználati színtereiknek a megtartását. Úgy tűnik, igaza van Phillipsonnak, aki szerint „nem mindig tudatosul teljesen, mit kockáztatunk” (Kakukkfióka-e az angol az európai felsőoktatás nyelvi fészkeiben? *Jel-kép*, 2, 2007, 90), ha nem figyel ezekre az értelmiség. Kontra szerint is „A szupranacionális nyelvpolitikai folyamatokat leginkább a piaci erők szabályozzák. S ezek általában megerősítik a nyelvi hierarchiákat. A *laissez faire* nyelvpolitika az angoltól eltekintve minden nyelv számára jelentős kockázattal járhat” (Magyar nyelvtudomány, társadalmi felelősség, politika. *Alkalmazott nyelvtudomány* 2006, VI/1–2, 183).

A nyelveket nyelvpolitikai szempontból vizsgálva négy fő kritérium alapján lehet objektív véleményt formálni. A magyarról ezek alapján s lényegre törően a következőket mondhatjuk: 1. A *népességi mutatók* változási iránya negatív, a számok gyors fogyást mutatnak mind Magyarországon (biológiai fogyás), mind kisebbségben (asszimilációs és biológiai fogyás). 1980 óta az akkor még 15 milliós nyelvközösség több mint kétmillióval csökkent (az asszimilációs veszteség Trianon óta egyes vélemények szerint jóval meghaladja az egymilliót). A hivatalos népességi adatok szerint a magyar anyanyelvűek száma Magyarországon nem éri el a tíz milliót, a kárpát-medencei őshonos magyar kisebbség adatai ezek: Románia 1,4 millió, Szlovákia 520 ezer, Szerbia 290 ezer, Ukrajna 150 ezer, Ausztria, Horvátország és Szlovénia együtt 20 ezer körül (ez nagyjából 2,4 millió). És vannak – szerte a világon – emigráns magyarok (nincs pontos adatunk arról, hányan beszélnek még magyarul). Azaz (a népszámlálási adatfelvétel bizonytalanságait is figyelembe véve) hozzávetőlegesen 13 millióra tehető a magyar anyanyelvűek száma. A magyarországi társadalom egy ideje már a biológiai, kulturális és morális leépülésnek, az önfeladásnak és értékvesztésnek, az önbecsülés megingásának, tettekészsége sorvadásának, jövőbe vetett hite gyengülésének sajnos számos riasztó jelét mutatja (l. például Kopp Mária és Kovács Mónika Erika szerk. *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest, 2006, Semmelweis Kiadó, Csendes Csaba: „Hozz rá víg esztendőt...” *Hitel*, 2008. október, 80–88). Természetes következménye ennek a magyarság egyre romló korfája is: nő az idősek, csökken a fiatalok aránya (ennek minden negatív következményével).

A *területi kritérium* szerint csökkenőben, zsugorodóban van a magyar nyelvterület, ugyanis a Kárpát-medencei kisebbségi magyarság fogyása következtében,

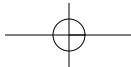
illetőleg tudatos állami adminisztrációs beavatkozások folyamányaként a nyelvhatár közeledik a trianoni politikai határokhoz, a magyar nyelvterület korábban összefüggő, kompakt részei töredeznek a határon túl, egyre több a szórványosodás az eredetileg magyar és korábban magyar többségű városokban is.

Az *írásbeliség* megléte a nyelvek súlyát, stabilitását nagyban növelő tényező. A magyar nyelv régi írásbeliségű, e szempontból tekintélyes nyelv. Döntő fontosságú azonban az, hogy a nyelvközösség tagjai milyen arányban vannak az írni-olvasni tudásnak a birtokában. A magyar nyelvközösség e tekintetben is jól áll, két megjegyzés azonban idekívánkozik. Az egyik: egészségtelenül magas (magyarországi adatokra hivatkozom) a funkcionális analfabéták száma (azoké tehát, akik ismerik a betűket, olvasni is tudnak, de nem értik, mit olvasnak). Ez ugyanis azt jelenti, hogy az ismeretszerzés az ő számukra lényegesen korlátozódik. A másik: a kisebbségi magyarság egy, de pontosan nem számszerűsíthető részének nem volt és nincs módja megtanulni a magyar írást, s emiatt az ő anyanyelvi nyelvhasználatuk egyik tartománya kiesik, erősen csorbul az anyanyelvű kultúra termékeihez (szépirodalom, publicisztika, szakirodalom) való hozzájutás lehetősége, s ennek többrendbeli negatív következménye van az anyanyelvi nyelvhasználat lehetőségeire és a nyelvmegtartásra nézve egyaránt.

A *nyelvi teljesítőképeség*. Magas teljesítőképeségű az a nyelv, amely adott időpontban a társadalom tagjainak a nyelvi közlési igényeit maradéktalanul képes kielégíteni – függetlenül attól, hányan s mekkora területen beszélnek az adott nyelvet, s hogy milyen régi írásbeliségű az. A magyar nyelv 2009-ben magas teljesítőképeségű, teljes hatókörű nyelv, mert a társadalmi és a magánélet minden területének valamennyi aktuális nyelvi kommunikációs szükségletének kielégítésére képes. Zökkenőmentesen használható tehát mindhárom nyelvhasználati szinten: a családi-mindennapi, a közéleti-szakmai és a publicisztikai-szépirodalmin. Ez így volt már korábban, nagyjából a XIX. század negyvenes éveitől. Az a tény, hogy a magyar anyanyelvűek egy része anyanyelvét Magyarországon kívül csökkent szerepkörben használja, illetőleg használhatja csak, mit sem változtat a szóban forgó tényen. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy elsősorban a kisebbségi kétnyelvű magyarok egy részét anyanyelvi tudás tekintetében több-kevesebb hiány jellemzi, mert ez a magyar–magyar nyelvi kommunikáció és a magyar nyelv presztízse szempontjából nem lényegtelen kérdés. Érdeemes külön is szót ejtenünk a magyar nyelv kodifikált főváltozatáról, a köznyelvről. Mindegyik nyelvváltozat, a nyelvjárások is jók, helyénvalók a maguk beszélői körében. A standard kiemelt jelentőségét azt adja, hogy „az írásbeliség szinte kizárólag ehhez kapcsolódik, ez a legáltalánosabb, a nemzeti műveltség közös elemeit hordozó, intellektuálisan (stílusosan, tudományos és szakmai terminológiájában stb.) tudatosan fejlesztett és karbantartott változata a nyelvnek” (Péntek János: *Anyanyelv és oktatás*, 35). A köznyelvnek mint a széttagolt magyarság legfontosabb összetartó eszközének – a szükséges folyamatos karbantartással – valóban ilyenként, tehát közmagyarként való megtartása a magyar nyelvi tervezésnek mindenkor első számú feladata kell hogy legyen.

A nyelvek állandóan változnak, s helyzetük is annak függvényében módosul tehát, ahogy a közösség sorsa változik. Benkő Loránd, a magyar nyelvtudomány doyenje, a magyar nyelv történetének legjobb ismerője sorra véve a magyar nyelvtörténet három évezredét, több kritikus életszakaszt is megnevez (Anyanyelvünk átvészelt évszázadai. *Valóság* 1997/7, 65–70). Az első a honfoglalást megelőző, mintegy két évezredet felölelő ősmagyar korban volt. Számos különböző nyelvű népekkel érintkezve, kultúraváltásokat sikerrel végrehajtva, a népvándorlás hosszú útján megőrizte eredeti nyelvét a magyar nyelvközösség. A második az ómagyar korhoz kötődik: a kárpát-medencei magyar államszervezet korai kialakításához, a kereszténység fölvételéhez és a Nyugat műveltségkörébe való csatlakozáshoz. Lett volna esélye a magyarság nyelvi asszimilálódásának: nem következett be. A harmadik szakasz a török hódoltsággal kezdődő korszakhoz kötődik: a magyarság mintegy fele fizikailag megsemmisül, sokakat elhurcolnak, s fenyegető veszély a megszállt ország nyelvi fejlődésének megrekedése és az erdélyi magyar nyelv különfejlődésének a lehetősége. Az akkori értelmiség egységes magyar írásgyakorlatot kialakító törekvését siker koronázza: az egységes írott magyar nyelvi eszmény felé való tudatos haladás jellemezte az akkori értelmiséget. A negyedik szakaszban (XVII–XVIII. század) a latin (és az idő előre haladtával egyre inkább a német) nyelv szorításában a magyar nyelvvel a nyelvhasználat nyilvános színterein hovatovább nem lehetett boldogulni. Herder jóslatának nyilvánossá válása és II. József hírhedt nyelvrendeletei mozgásba hozzák a magyar értelmiség önvédelmi reflexeit, s a következmény (nyelvi tekintetben) a nyelvújítási mozgalom, amely kísérőjelensége a társadalom korszerűsítésének, a nemzeté válás összetett folyamatának, a nyelvi eredmény pedig a magyar nyelv kiművelt, versenyképes nyelvvé fejlesztése volt. A magyar értelmiség nem váltott át németre, tehát nem az ír utat követte (a ír értelmiség az angol használatára tért át, ezt követte az ír közösség nyelvi asszimilálódása). Az ötödik szakasz Trianonnal indult, a magyarság millióinak kisebbségi sorba kerülésével s a nyelvi különfejlődés megindulásával (erre l. az alábbi Péntek-idézetet). Benkő Loránd másokkal együtt úgy véli, hogy napjainkban „nyelvünk élete veszélyes szakaszának újra részesei vagyunk” (69).

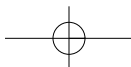
A magyarság szempontjából a XX. század minden kétséget kizáróan nyelvi következményeit tekintve is súlyos változást hozott. Ugyanis a magyar nemzetnek és a magyar nyelvű közösségeknek a XX. század elején „törésszerűen megváltozott helyzete a korábbiakkal ellentétes irányú nyelvi folyamatokat indított el. Ha nem is töretlenül, gyakorlatilag a honfoglalástól a XX. század elejéig a változások a nyelvi konvergencia, egységesülés és felemelkedés irányába hatottak [...] A XX. század elején megtörik ez a folyamat. Az egységesülést elkülönülés váltja föl, a magyar nyelv területileg és az anyanyelvű közösségek aránya tekintetében is teret veszít; a korábbi presztízs negatív értékelésbe, elmarasztalásba, megbélyegzésbe csap át, a nyelvre is kihat a szomszéd nép történeti tudatának magyarellenessége; a hátrányos megkülönböztetés, a tiltás, a megfélemlítés és a megalázás miatt az anyanyelvi beszélők nyelvi hűsége is meginog. Az anyaországban is többen a nemzettudat és a nyelvi öntudat zavarait észlelik” (Péntek János: Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről. *Magyar Nyelv*, 1998, 44–45).

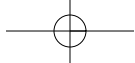
A trianoni békediktátummal (1920) nemzetközi jogi értelemben a magyarság jelentős hányada, milliói úgy kerültek idegen állami fennhatóság alá, hogy helyükön maradtak: azaz a határok változtak meg (megkérdésük nélkül). Azóta a magyarság három nagy csoportra oszlik: a magyarországi, a kárpát-medencei kisebbségi és a Kárpát-medencén kívül élő emigráns magyarságra. A három csoport tagjainak anyanyelvhasználati lehetőségei és kilátásai között nagy különbségek vannak. *Magyarországon* a magyar nyelv lényegében teljes hatókörű nyelv. Nemcsak használatának, hanem oktatásának és művelésének sincs akadályja. Mindazt, amit a világ modern államaiban az államnyelvnek használati, oktatási és művelési terén általában megadnak, azt a magyar nyelv is megkapja Magyarországon. (Más természetű különbség az, hogy az anyanyelvi nevelésben több vagy kevesebb időt szánnak rá – ebben a térségben Magyarországon a legalacsonyabb az anyanyelvi órák száma –, illetőleg hogy mennyi a művelésére, kutatására fordítható központi támogatás az egyes országokban.)

A kisebbségi helyzet eleve hátrányos helyzet, akárhol legyen is. Azonban nagy különbségek vannak kisebbségi és kisebbségi helyzetek között. A kárpát-medencei kisebbségek sok rosszat kényszerültek megélni a XX. században. Kitelepítések, elűldözések, jogfosztások, agresszív asszimiláció, menekülthullámok, megbélyegzés, anyanyelvük használatában való többrendbeli korlátozás is osztályrészük lett. (Sajnos nem mondhatjuk, hogy mindez maradéktalanul a múlté már.) Ahol a kisebbség tömbben él, ott van leginkább lehetőség az anyanyelv rendszeres használatára, ily módon megtartására. A nyelvi sziget és a szórványhelyzet tipikus kisebbségi nyelvi környezet (sok ilyen van Dél-Erdélyben és a Délvidéken, s növekszik számuk minden szomszédos országban a magyarság és a magyar nyelv visszaszorulásának kíséreléségeként). A Kárpát-medencén kívül élő, ún. emigráns magyarság jelentős része – a követő nemzedékek – a nyelvi asszimilálódás természetes, kikerülhetetlen útját járja, egy részük azonban a nyelvmegtartás tiszteletre méltó példáit mutatja föl.

Ami a kisebbségi nyelvhasználatot illeti: 1. A negatív irányú folyamatokat nyelven kívüli tényezők indítják el mindig, amelyeket összefoglalóan *az anyanyelv térvesztésének* nevezünk. A folyamat egymást követő szakaszból áll, s minden ebbe a helyzetbe kerülő közösség és nyelv esetében hasonlóan zajlik. A nyelvtudomány alaposan leírt, dokumentált jelenségéről van szó (a magyarra vonatkozó kutatásokban kisebbségi magyar nyelvészeknek nagyon sokat köszönhetünk, elsősorban Péntek Jánosnak, Lanstyák Istvánnak, Szilágyi N. Sándornak, Csernicskó Istvánnak, Szabómihály Gizellának és Göncz Lajosnak). A térvesztés a nyelv- vagy beszélőközösség jogi, politikai alárendeltségének, anyanyelvi nyelvhasználati korlátozásának a velejárója, közvetlen következménye pedig fontos anyanyelvi regiszterek használati színtereinek a visszaszorulása. Ez azt jelenti, hogy bizonyos nyilvános helyzetekben (hivatalokban, bíróságon, klinikákon, munkahelyeken, tanintézmények bizonyos típusaiban, a tömegtájékoztató fórumain) nem lehetséges vagy nem ajánlatos a kisebbségi nyelv használata. Következményként pedig beszűkül az anyanyelv használati köre, majd szűkül az anyanyelvi közösség, s ennek szükség-

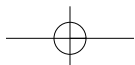
szerű következményei vannak. Ismert törvény: valamely képesség nem gyakorlásának a képességre magára is vannak következményei. Ezt látjuk az ember (anya)nyelvismeretével kapcsolatban is. Kialakul tehát az *anyanyelvi hiány* (a nyelvi különfejlődés részeként), amely persze nem az adott nyelvnek (jelen esetben a magyar nyelvnek) a hiánya, hanem csak az adott, elszigetelt nyelvváltozatnak (a mi esetünkben a kárpát-medencei kisebbségi magyar nyelvváltozatoknak) a *helyzeti deficitje*. Sütő András szépen megfogalmazta ezt saját tapasztalatai alapján: „Nem tudom, hol hullattuk el szavainkat, most nem is kutatom. Elemi iskolai dolgozatíráshoz a madarak és fák nevét – a legismertebbeken kívül – az otthonról kapott batyuban már nem találtam. A természeti és tárgyi világnak gyűjtőfogalmakra zsugorodott leltárához vajmi keveset sulykolt belénk a tanító. Vesszősuhogással hangzott a kérdés: mi virít – ki dalol? Burján és madár. Keltike, poszáta, gyöngyajak, pipitér, csorbota, csicsörke? Felroppenő és elszálló üres fogalmak” (*Anyám könnyű álmot ígér*. Naplójegyzetek. 4. kiadás. Bukarest, 1976. Kriterion Könyvkiadó, 159). Újabb példák: 64 tordai általános iskolás és gimnazista közül 60-an nem ismerték a *vekonypénczű*, 48-an az *ebihal*, 38-an a *kikötés*, 34-en a *mozi* szót, a *Képes diák-szótár* **d** betűs szavainak mintegy felét nem ismerték a 7. osztályosok és 20%-át a gimnazisták. A vizsgálat eredménye: „a tordai mezősegi nyelvjárás kétnyelvű változatát beszélő általános iskolások aktív és passzív szókészlete egyaránt szegényes, az átlagos szóismeretük a standard normából 58%. Egyes fogalmak csak román nyelven vannak jelen szókincsükben, kevés szónak ismerik a konnotatív jelentéseit, gyenge a szólásismeretük is” (Somkerek Irma: A nyelvi dominancia és a nyelvi hiány vizsgálata kétnyelvű tanulók esetében. *Erdélyi Pszichológiai Szemle*, 2000/4, 118). A szókészleti hiány a szaknyelvi regiszterekben különösen nagy (anyanyelvű szakképzés hiányában), s ha az anyanyelvi lexikális rések betöltetlenek maradnak, akkor bizony állandósul a hiány, s előbb vagy utóbb az anyanyelvi szaknyelvek el-sorvadásához vezet. Van egy másik következmény is: minthogy az államnyelvben megvannak a megfelelő szavak, a hiány feltűnőbbé teszi a kisebbségi anyanyelvi hiánnyal szemben érzékelhető államnyelvi többletet, előnyt, ez pedig egyéni és társadalmi szinten is frusztráltsághoz vezethet, az anyanyelvvél szemben pedig negatív attitűdöt eredményez, s mindez meggyorsíthatja a nyelvleépülés, illetőleg a nyelvcsere folyamatát (Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony, 2000, 179–180). Az anyanyelvi hiányok fellépésével párhuzamosan erősödik a *nyelvi különfejlődés*, amely azt jelenti, hogy mivel a Kárpát-medencei magyarság jelenleg nyolc országban él (Ausztria, Horvátország, Magyarország, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia, Románia, Ukrajna), nyolc különböző államnyelv hatása alatt, a nyelvben jelentkező neologizmusok egy része (elsősorban a szókészlet, a frazeológia és a tulajdonnevek terén) egyre több eltérést mutat nemcsak magyarországi és kisebbségi magyar (tehát például magyarországi és szlovákiai magyar) viszonylatban, hanem kisebbségi és kisebbségi (mondjuk: erdélyi és vajdasági) magyar nyelvhasználat között is. Más szavakkal „az új nyelvi igények kielégítésének legfőbb eszközévé a (régióként más-más) államnyelvekből való közvetlen vagy közvetett kölcsönzés vált. Magyarországon a nyelv belső eszközkészletének mozgósítása

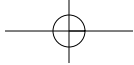

sokkal jelentősebb szerepet játszott az új megnevezések létrehozásában, mint a ht [határon túli] régiókban, a kölcsönzés pedig természetesen nem a környező nyelvekből, hanem a világnyelvekből történt” (Lanstyák István in Fedinec Csilla szerk.: *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest, 2008, 123). Ez bizonyos megértési nehézségeket jelenthet és jelent is adott esetekben a magyar–magyar nyelvi kommunikációban, s ahogy nő az eltérés, úgy nő a megértési nehézségek aránya.

A kisebbségi magyarság döntő többsége úgy kétnyelvű, hogy anyanyelve a jobban birtokolt nyelve, tehát magyardomináns kétnyelvű. A körülmények hatására (s itt megemlítenők a nyelvi szocializáció és az iskoláztatás megváltozott stratégiái, ti. az államnyelv előnyben részesítése, arra való váltás, a vegyes házasságok arányának növekedése, az identitás- és nemzettudat gyengülése) az anyanyelvdomináns kétnyelvűség államnyelvdomináns kétnyelvűséggé válhat, a következő lépés pedig az asszimilálódás, a nyelvcsere. Ugyanis „1. megfelelő életfeltételek nélkül [...] egy nyelv elsorvad, és amennyiben csupán a magánszférára szorul vissza, néhány generáción belül eltűnik; 2. egy csak részlegesen érvényesülő nyelv funkcióinak elszegényedését semmivel (sem nyelvműveléssel, sem közoktatással) nem lehet teljesen pótolni” (Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék, 1999, Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó, 75–76).

Összetett folyamatról van szó, amelyet nyelven kívüli, társadalmi-környezeti tényezők indítanak el és erősítenek meg, illetőleg gyorsítanak föl. A folyamat csak akkor állítható meg, illetőleg fordítható vissza, ha a társadalmi-környezeti tényezők ezt lehetővé teszik. A szándékolt irányú befolyásoláshoz eszközök és feltételek egyaránt kellene (eszközök nélkül hiába vannak adva a feltételek, és fordítva). A jogi, alkotmányos, nyelvpolitikai feltételek mellett vannak olyan eszközök, amelyekről nyelvészeknek kell gondoskodniuk. A nyelvi állomány tervezésében az anyanyelvűsítés és a korszerűsítés végrehajtása, a nyelvhasználat legfontosabb munkaeszközeinek, a megfelelő szótárak, kézikönyvek elkészítése, frissítése, kiadása, a fordítások lektorálása, felügyelete, számítógépes adatbázisok létrehozása és hozzáférhetővé tétele, az anyanyelvi kultúra karbantartása, az adott közösségre szabott nyelvi ismeretterjesztés biztosítása. A kisebbségi humánértelmiség elsődleges feladata a tájékoztatás arról, milyen törvények s mit biztosítanak a kisebbségieknek. Mert hiába van törvény, ha azt nem ismerik vagy – például félelemből – nem mernek élni vele (ahogy erre is vannak példák). Egy biztos: egyéni és közösségi erőfeszítés, áldozatvállalás nélkül egyetlen kisebbségi nyelv sem maradhat meg hosszú távon! Ágoston Mihályt idézem: „Az **anyanyelv** [...] az emberekben él, és bennük sorvad vagy virágzik fel. A peremen, főleg a szórványokban küzdeni kell érte, megküzdenie minden nemzedéknek, sőt szélmalomharcot is vívni tudatosan, mert a közöny nemcsak csata- és háborúvesztés lenne, hanem erkölcsi vereség is. Ez a **küzdelem** nemcsak hangzatos, nagy szó, hanem az anyanyelvtudat ezerarcú jelenléte is köröskörül és szerte, ahol az anyanyelv kisebbségben él. Jelent féltést és félelmet, ragaszkodást és megaláztatást, áldozatvállalást és napi lemondást, reménykedést és bizonygatását emberi jogainknak, töprengést érzett és

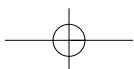

deklarált másodrendűségünk felett, dávidi vergődést a nyelvi hegemonizmus óriás hálójában, mely gyakran az erényt bűnnek, a jogtiprást testvériségnek, az elnyomást egyenlőségnek nemcsak láttatja, hanem látja is” (Anyanyelvtudatunk a mostani századfordulón. *Magyar Nyelvőr*; 2002, 270).

Nyilvánvaló, hogy az anyaországnak kikerülhetetlen felelőssége, kötelességei vannak mind a magyar kisebbségekkel, mind hazai kisebbségeivel szemben. Nemcsak alkotmányosan, erkölcsileg is. A magyar kisebbségre vonatkozóan idézem Benkő Samunak a rendszerváltoztatás elején megfogalmazott, ma még inkább időszerű, megszívlelendő gondolatát: „Egy gazdaságilag megerősödött, morálisan megtisztult, az egyetemes magyar kultúra területén élvonalbeli szerepet betöltő Magyarország nagy hatással lesz a határon kívüli magyarságra is, feltétlenül elő fogja segíteni a megmaradásunkat, nyelvi és kulturális kötődésünket. Ezt a morális kisugárzó erőt várjuk Magyarországról” (*Válóság*, 1991/10, 81). S fölteszem a kérdést: megkapták, megkapják a kisebbségi magyarok Magyarországtól, amit vártak és várnak? Válaszul néhány adat. Ami gazdasági megerősödésünket illeti, a World Economic Forum kimutatása szerint gazdasági versenyképesség tekintetében Magyarország 2006-ban a 38. helyen állt, 2008-ban már csak a 64. volt (Guatemala és Nepál szomszédjai lettünk). A kormányzati döntések minősége alapján ítélve a 116. helyre csúsztunk vissza. A nyugatiak korábbi „mintaországá”-ból néhány év leforgása alatt az új EU-s országok között sereghajtóvá váltunk. Morális megtisztulás és kisugárzó erő? Hol? A politikában? A közéletben? A gazdasági életben? Nőtt a közösség iránti felelősségtudat, a közjóért való, tettekben is megnyilvánuló munkálkodás, erősödött a kisebbségi magyarság támogatása? Szomorú, de „az anyaországnak nem nagyon van kisugárzó ereje, leszámítva a civil társadalom azért nem jelentéktelen tényezőit. Nem tud támogató, védelmező erőt sugározni a határon túli magyar társadalmak felé, hogy érezzék: számon tartjuk, támogatjuk őket [...] A magyar társadalom jelentős része gyakorlatilag semmilyen fajta közösséget nem érez a határon túli magyarokkal” (Gereben Ferenc: Változó értékek, csökkenő nemzettudat. *Európai Utas*, 2008/2–3, 22–23). Tudja vajon a magyarországi társadalom, hogy mit tett 2004. december 5-ei szavazásával? („Csak” arról volt szó, foglalkozzon-e a parlament a kisebbségi magyarok kettős állampolgárságának ügyével.) A sort folytathatnám.

A nyelveket anyanyelvi beszélőik tartják meg. A globális nyelvi versenyben a kelendő áruk a nemzetközi nyelvek, s minden mást megelőzve az angol. A kis kultúrák és a kevésbé használt nyelvek (ilyen a magyar is, jóllehet a 67 európai nyelv között a 12.) saját belső piacukon kívül, globális értelemben nem, de regionális értelemben is csak csekély mértékben számíthatnak érdeklődésre. Ezért a jövőt az dönti el, hogy él-e, megmarad-e az anyanyelvi közösségben az anyanyelv fenntartásának racionális, intellektuális és érzelmi motivációja. Van-e, lesz-e a kétnyelvűvé váló kisebbségi közösségekben kellő motiváció a kétnyelvűségi állapot fenntartására, az ezt biztosító lépések megtételére? Hiszen súlyos kérdés az is, hogy „nemzeti kisebbségként lehetséges-e párhuzamosan egy ország vagy nagyobb régió konstruktív, hatékony, egyedi jegyeit megőrző közösségként létezni, [...]

ugyanakkor egy az adott országgal nem azonos nemzeti kultúra szerves részének lenni?” (Göncz László in Fedinec Csilla szerk.: *Értékek, dimenziók a magyarságtudatásban*. Budapest, 2008, Magyar Tudományos Akadémia, Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 101).

Ebben az összefüggésben *kiütemített fontossága van az identitástudatnak*. Az emberek szeretnek lehetőség szerint optimálisan kommunikálni, s ezt számukra az esetek elsősorban többségében anyanyelvük szolgálja leginkább. Ezért anyanyelvi cselekvési lehetőségeikben más nyelvtől vagy nyelvektől való korlátozásukat a belső nyelvi piacon nem szokták szeretni. Az anyanyelv iránti lojalitásnak, a hozzá való ragaszkodásnak – amely közösségenként koránt sem azonos erősségű (a baszkok körében például nagyon erős, a franciák és a lengyelek körében erős, a németek körében gyengébb) – több oka is van. Az anyanyelv (a kevéssé használt vagy kis nyelvek esetében leginkább) a legtöbb beszélő számára közösségi összetartó tényezőként, tehát érzelmileg is fontos (vö. a mondást: boldognak anyanyelven lehet igazán lenni). Ez a pozitív érzelmi viszonyulás a nyelvmegtartás egyik fontos feltétele. Identitás és anyanyelv tehát többnyire szorosan összetartozik (jóllehet a nyelv nem az egyetlen identitásjelző tényező, sőt bizonyos esetekben nem is az). Általános tapasztalat kétnyelvűségi, illetve kisebbségi viszonyok között, hogy az identitás gyengülésével kéz a kézben jár az anyanyelvet megtartó hajlandóság gyengülése. Kimondható: ha a szóban forgó közösségek számára (mindegy, mely okból) nem fontos identitásuk, akkor nincs az a nyelvmegtartási program, amellyel az érintett nyelvek hosszú távon életben tarthatók volnának. Egy példa: a moldvai csángók nagy részéről elmondható, hogy esetükben nem kapcsolódik pozitív értéktulajdonítás az anyanyelvhez akkor sem, ha visszaszorulását, eltűnésének lehetőségeit érzékelik (ennek megvan a maga jól magyarázható oka). A csángó nyelvjárás ugyanis beszélői számára nem fontos az etnikai identitás szempontjából, ezért a nyelvjárás veszélyeztetettségének érzetéhez nem társul az etnikum veszélyeztetettségének a tudata, ennek következtében pedig érzelmileg motiválatlanok a nyelvmegtartásban (természetesen vannak kivételek).

Tudvalevő, hogy „az identitás lehet *védekező*, amikor az embernek félnie kell nyelve használata és vállalt identitása miatt, félnie kell mások *agresszív* identitása miatt. És lehet az identitás *önigazoló* és lehet *közömbös*” (Péntek János: *Nyelv és identitás a Kárpát-medencében. Hítel, 2007/7, 97*) – a közösség mindenkor helyzetétől függően. Nyelvükhöz a kisebb, nemzeti rangra emelkedett közösségek is ragaszkodtak és ragaszkodnak általában, s nemigen választották a fejlettebb, nagyobb, tekintélyesebb nyelvre való áttérést. Ehelyett nyelvüket fejlesztették (nyelvújításokkal), és kiépítették szaknyelveiket is. Amíg a nyelvközösség tagjainak számottevő hányada (s különösen értelmisége!) anyanyelvében lát, érzékel fontos szerepköröket, ha tehát elsősorban vagy kizárólag anyanyelvéhez köt bizonyos értékeket, akkor anyanyelve külpiai értéktelensége ellenére is megőrzi azt, s az anyanyelvközösség belső kommunikációjában azt használja. (Az értéktulajdonítás a nyelv esetében is természetes dolog.) A kétnyelvű közösségek is addig őrzik meg eredeti nyelvüket, amíg az említett értéktulajdonítás miatt értelmét látják nyelvük

használatának. Ha az értelmiségben ez nincs meg az anyanyelvvél szemben, akkor csökken az anyanyelvi tudományművelés esélye, s ha az nincs, akkor a nyelv megfosztódik tekintélyt adó egyik fontos lehetőségétől. A magyarság Európának államilag és vallásfelekezetiileg legmegosztottabb népe, de értékelveit, szemléletmódját, politikai nézeteit stb. tekintve is erősen megosztott és differenciált közösség. Ebben a helyzetben az anyanyelv az egyetlen, ezért a legáltalánosabb közösség-egyesítő, identitásalkotó tényező, amelyet a magukat magyarnak vallók az összes számba jöhető identitásalkotó tényező közül minden fenntartás nélkül s egyedülként közös tulajdonuként, örökségüként tekintenek, s összetartozásuk legnyilvánvalóbb kifejezőjének tartanak. Ebből következik, hogy a magyar nyelv a magyar nemzethez tartozás legfőbb kritériuma, egyszersmind pedig a magyar nemzeti lét folytonosságának a legegységesebb jele. (Szabályt erősítő kivételek vannak: ilyen volt például Liszt Ferenc, vagy ilyen ma az amerikai magyarok egy része.) Az anyanyelvűség kisebbségi körülmények között fontosabb identitásalkotó tényező, mint az anyaországban: „A magyarországi magyarok lélekszámcsökkenésének a természetes fogyáshoz ...is nagyobb mértéke annak volt köszönhető, hogy 570 ezer (feltehetően magyar származású, a népesség 5,6 százaléka) nem nyilatkozott nemzetiségéről. Ennek alapján kijelenthető, hogy a nemzeti öntudat a Kárpát-medencei magyarok körében a magyarországiak esetében a leggyengébb, Erdélyben és Kárpátalján a legerősebb, ahol a magyarok településterületén 1% alatti az etnikai hovatartozásról nem nyilatkozók aránya” (Kocsis Károlyt és szerzőtársait idézve: Péntek János: i. m. 97).

Piaci körülmények között fontos, milyen híre van egy árunak. A nyelvi piacon sem mindegy, hogy egy nyelv tekintélyesnek számít-e, vagy sem. A magyar nyelv presztízse a korábbihoz képest csökkent (a XX. század eseményei és következményei, elsősorban a társadalom és a nyelv trianonizálódása miatt). Biológiai fogyás és asszimilációs veszteségek miatt csökken a magyar nyelvközösség, redukálódik a magyar nyelvterület, a nemzettudat és a nyelvi öntudat zavarai egyre inkább érzékelhetők. A korábbiakhoz képest nyelvi kisebbségi érzés van terjedőben, a saját nyelv lebecsülése, leértékelése s következményként az anyanyelvi kötődés elbizonytalanodása, az anyanyelvvél szembeni negatív attitűd bizonyos formáinak kialakulása figyelhető meg, emiatt pedig (kisebbségi körülmények között) esetleg az anyanyelvtől való elfordulásra készítés belső mechanizmusa lép föl. Láttuk, az anyanyelv az esetek többségében az identitásnak is alapvetően fontos tényezője. A kevésbé használt nyelvek jövője attól nagyban függ, hogyan viszonyulnak hozzájuk anyanyelvi beszélőik. A szaknyelvekről volt már szó: művelőik tudatos szókincsfejlesztése nélkül elveszítik versenyképességüket, márpedig magas teljesítőképességű szaknyelvek nélkül nincs versenyképes nyelv. A szaknyelvek sorsa pedig az értelmiség kezében van. Egy biológiai faj megmenthető élőhelyének a védelmével. A nyelv nem. Csak azzal, ha továbbra is nagy számú embercsoport beszéli, s megtartja versenyképes állapotában (például a szaknyelvek fejlesztésével), ami mindig tudatos tevékenységet feltételez. Ami pedig a nemzetközi kommunikációt illeti: azzal nincs semmi gond, hogy rendelkezésünkre áll az angol közvetítő nyelvként. Azon-

ban „súlyos következményekkel járhat, ha a jól bevált világnyelvet valahol nem kizárólag többnyelvűségi helyzetben alkalmazzák, azaz ha nem csupán közvetítésre, hanem az anyanyelv valamelyik vagy egyre több természetes funkciójában is. Ilyenkor a világnyelv (ha nem akarva is) árnyékot vet a helyi anyanyelv közéleti elhivatottságára. És az is, ha a közösség illetékesei – egyoldalú nyelvpolitikából eredően – tartósan elmulasztják anyanyelvük megfelelő korszerűsítését. Egyre gyakrabban tapasztalhatjuk anyanyelvünk helyzetének bizonyos mértékű degradálódását és degradálását. Helyenként anyanyelvűségünk szűkülését okozzuk például az angol nyelv megokolatlan szerepeltetésével, s ezzel még többnyelvűsödésünk is az idegen egynyelvűsödés irányába hathat” (Agoston Mihály: Helyreállítani a megingott anyanyelvtudatot. *Édes Anyanyelvünk*, 2008. október, XXX/4, 3).

Zárásul mondjuk ki: a magyar nyelvvel nincs baj! Ha használata „minőség”-vel szemben kifogások merülnek fel, arról nem a nyelv, hanem használói tehetnek. A súlyos gondok a magyar nyelvközösség tagjai részének anyanyelvhasználati korlátozottságából, alárendeltségéből, tehát helyzeti kötöttségekből fakadnak. A magyar nyelv sorsa eddig is a magyar anyanyelvűek kezében volt, s ez nem lesz másként a jövőben sem. Fölösleges volna tehát másra mutogatni. S haszontalan (bármennyire érthető) mindenfajta lamentálás is. Szembe kell nézni a ténnyel, s tenni az anyanyelv ügyében és ügyéért azt, amit lehet. A magyar nyelvnek jövője akkor lesz, ha lesz elegendő utánpótlás, ha tehát lesznek olyan kisgyerekek kellő számban, akiknek a szülők, környezetük ezt a nyelvet adja tovább, s ha lesznek elegendően olyan felnőttek, akik megtartják és anyanyelvűként használják ezt a nyelvet. Versenyképes pedig addig lesz ez a nyelv, ameddig a magyar értelmiség gondoskodik a közmagyar nyelvváltozat karbantartásáról, korszerűsítéséről, az anyanyelvi közösség körében történő minél szélesebb körű elterjesztéséről és az anyanyelvű tudományművelésről, tudományos képzésről és tudományos ismeretterjesztésről.

